ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

(Ajmair Singh Aulakh de natak " Ek Ramayan Hor" da samaj shastri adyan)

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ

ਦੇ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ

ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਖੋਜ–ਪ੍ਰਬੰਧ

ਨਿਗਰਾਨ **ਖੋਜਾਰਥਣ**

ਮਿਸ. ਸੀਮਾ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਰਜਿ. ਨੰਬਰ–11511747

ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਆਫ਼ ਬਿਜ਼ਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ
2017

ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਸੀਮਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਵਰਗੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥਣ

ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ-11511747

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥਣ ਰਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥਣ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫ਼ਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ: **ਨਿਗਰਾਨ**

ਮਿਸ. ਸੀਮਾ,
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ,
ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ

1. ਅਧਿਆਇ-ਪਹਿਲਾ

   ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

2. ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

   ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

3. ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

   ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

4. ਅਧਿਆਇ-ਚੌਥਾ

   'ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

ਸਾਰ-ਅੰਸ਼

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲ਼ਖ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਭੂਮਿਕਾ

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਇਸਨੂੰ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਥ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਥ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਭੈਣ ਭਰਾ, ਜੀਵਣ ਸਾਥੀ, ਬੱਚੇ ਸਭ ਉਸਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਹਨ।ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ।ਨਾਟਕ ਬਾਕੀ ਵਿਧਾਵਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਤਮਜੀਤ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਜਿਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਰਾਹੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਗੁਜਾਰਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਚਾਰ, ਸੰਪਰਦਾਂਇਕ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਕਿਸਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨਾਂ ਦੇ ਘੱਟਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਂ ਬਣਾਇਆਂ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਪੈਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ

ਨਾਟਕਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਬੋਲੀ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਕਰਵਾਉਦਾਂ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਾਤਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੋ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਂ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਥਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਣਗੇ ਕਿਉਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਵੇਂ ਦਾ ਹੀ ਸੁਭਾਅ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਅਸਲੀ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ,ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ, ਲੱਕੜਚੱਬ, ਸੰਤੀ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਗੰਗਾ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਔਲਖ ਜੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾਂ ਨਿਭਾਂਉਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਤੀਜੀ ਪੀੜੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੜੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਨੇ ਆ ਕੇ ਪੈਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।ਲ਼ੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਟ ਰੂੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਦਰੀ ਸਿਰਜਕ ਤੱਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟਾ ਕਿਰਸਾਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਮਜਦੂਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਜਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਂਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ਼ੇ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜ਼ਨੀਤਕ, ਸਮਾਜ਼ਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤ , ਲੋਕ ਰੂੜੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜ਼ਿਵੇਂ ਕਿ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾਂ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾਂ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਿਵਸਥਾਂ ਫੈਂਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ

ਹੈ, ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਰਗਗਤ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਔਰਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। 'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਨਾਟਕ ਨਾਂ ਤੋ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਰਮਾਇਣ ਕਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿੱਥੇ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਦਾਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਚਾਈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿਕ ਗੁਣ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾਂ ਉਲਟ ਚੱਲ ਰਿਹਾਂ ਹੈ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾਂ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਂਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਰਾਮ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਂ ਰਿਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਂ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਾੜਾਂ ਹੋਣਾਂ ਹੈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਮ, ਲਛਮਣ ਤੇ ਸੀਤੋ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯਥਾਰਥਕ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਲੱਛੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾਂ ਹੈ , ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਾ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿੱਚ ਆਂ ਕੇ ਲਛਮਣ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਜਾਗ ਜਾਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀ ਲਿਆਂਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਦਾਂ ਹੈ । ਰਾਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਲੱਛੋ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੀਤੋ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਕਿਉਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਦਾਨੀ ਬੁੜੀ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋ ਗਿਰਦੀ ਹੈ ,ਪਰ ਆਪਣਾਂ ਮਨ ਮਾਰਕੇ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਸੀਤੋ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਾਨੀ ਦੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਦਾਨੀ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹ ਦਾਨੀ ਦੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਦਾਨੀ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

1.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ :

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

1.2 ਉਚਿਚਤਾ :

ਇਸ ਖੋਜ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਸੁੰਦਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ,ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜੋਂ ਤਾਣਾਂ ਬਾਣਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਸਦੀ ਸੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਵੀ ਇਸਦਾ ਮੁਢਲਾਂ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆਂ ਹੈ।

1.3 ਉਦੇਸ਼ :

1.ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਚਨਾ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਨਾਂ।
3. ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀਅਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।
4. ਔਲਖ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ।

5. ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।

1.4 **ਖੋਜ ਵਿਧੀ**

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਾਨਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ।

1.4.1 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇ ਵਾਲੀ ਰਮਾਇਣ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆਂ ਗਿਆਂ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਵਾਂਲਾ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ , ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਰਿਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆਂ ਗਿਆਂ ਹੈ । ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਚੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੀ ਵਾਲੀ ਰਮਾਇਣ ਕਥਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.4.2 ਦੂਸਰੀ ਵਿਧੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾਂ ਤਾ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏਗਾ। ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉ ਆਪਣੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਦਾਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਘੁਟਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਹੈ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹੈ।

1.4.3 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਵਿਧੀ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇ ,ਵਾਤਾਵਰਨ , ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ; ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਤ ਸਕਦਾਂ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਫ ਸੋਹਜ਼ ਸੁਆਦ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੜਿਆਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾਂ , ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਸੁਨੇਹਾਂ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਰਚਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਚਨਾਕਰਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ ਕਿਉ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ।ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ , ਖਾਣ ਪੀਣ , ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

1.5 **ਪਰਿਕਲਪਨਾਂ:**

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਹੱਟ ਕੇ ਲਿਖਿਆਂ ਹੋਵੇਗਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏਗਾ।

1.6 ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਇਆ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ :

1.6.1 ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਵਿਊ ਦੇਖਿਆਂ ਗਿਆਂ ।ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ੋਧ-ਗੰਗਾ ਦੁਆਰਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਗਈ ਇਸਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਂਲਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਪਹਿਲ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਵਿਊ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਅਧਿਐਨ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਅਧਿਐਨ ਜੋ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਡਾ ਨਸੀਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਦੂਸਰਾ ਖੋਜ਼ ਕਾਰਜ਼ ਅਜ਼ਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਸਮਾਜ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧਿਐਨ ਜੁਗਨੂੰ ਨੇ ਡਾ ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਪੰਨ ਕੀਤਾ ।

1.6.2 ਪਹਿਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋ ਉਪਜਣਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੌਣਾ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ । ਹਰ ਉਮਰ, ਹਰ ਵਰਗ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ

ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਚਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੋਸ਼ਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ, ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਹਰਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ੱਟ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੇਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਬਿੰਬ , ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ।

ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇ ਘੱਟ ਪਰ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭਰਭੂਰ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ [1]ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿੱਤਰਿਆਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਹਿੱਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਦਾ ਹੈ।ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਟ ਕਿਰਤਾਂ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਆ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ਼ ਕਾਰਜ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਛੇ ਅਧਿਆਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ।ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦੀ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ , ਸਿਧਾਂਤਕ ,ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਇਸਦੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ

ਵਿਆਖਿਆਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ , ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ,ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ , ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੋਏ ਕੰਮ ਦਾ ਰੀਵਿਊ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਖਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਧੀਨ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਇਸ ਅਧੀਨ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ , ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਦਿ ਨੁਕਤਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ।

ਛੇਵੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜੁਗਤਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਸ

ਵਿੱਚ ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੇ ਨਾਟਕ ਤੱਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਿਲਪਗਤ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖੋਸਲਾ ਜੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜੁਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਖਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਦੂਸਰਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਨੂੰ ਦੁਆਰਾ ਸਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸੌਂਦਰਯ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਕਾਤ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਚੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਖੋਜਕਰਤਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਵੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਚ 1989 ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ 1975 ਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਏ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੌਰਾਨ ਡਾ ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਰਚਾ ਪੜਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜ਼ਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਕਿਉ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹਨ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਗਦ ਰੂਪ ਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਹਨ

1. 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ
2. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ
3. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ
4. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ
5. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ
6. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ
7. ਅਜ਼ਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਲੋਕ ਕਥਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਆਇ
8. ਅਜ਼ਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
9. ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਮਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ -2 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਾਤਵਾ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆ ਹੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆਂ, ਆਰਾਮ, ਭੋਜਨ ਸਮੱਗਰੀ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਨਿਯਮਿਤ ਨਿਯੰਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ

ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਕੀੜਿਆਂ ਤੇ ਮਧੂ ਮੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ।

ਕਿਗਜੇਲ ਡੇਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਨੁੱਖ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਪਸ਼ੂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੋਲਾ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਕ ਪਸ਼ੂ ਹੋਂਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੱਭਯ ਹੈ"[2]

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਹੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਸਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਲੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਲੋੜ ਦਾ ਪੂਰਕ ਬਣ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।"[3]

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਮਨੁੱਖ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਧੁਰੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਦਰਤ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਲੱਭਤਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਗਸਤੇ ਕਾਮਟੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਇਸਦਾ ਆਰੰਭਲਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ:-

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ. ਔਰਾਬਰਨ ਅਤੇ ਮੇਅਰ, ਐਫ. ਨਿਮਕਾਫ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ"

ਆਰ.ਐਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਚ.ਪੇਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਅਸੀ 'ਸਮਾਜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"[4]

---

[2] ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ : ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2015, ਪੰਨਾ-1

[3] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-2

[4] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-2

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆਂ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ " ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ , ਢਾਂਚਾ , ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[5]

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਨਹੀਂਵੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਟਨ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਢੰਗ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਟੀ.ਬੀ. ਬੋਟੋਮੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ' ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ:-

"ਉਨੀਵੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਸੀ।"[6]

ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੈਡਕੀਲਫ ਬਰਾਊਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲ ਵਰੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।" ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ 'ਚ ਬੱਝਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿ. ਗ੍ਰਿ. ਅਫਾਨਾਸੀਏਵ ਨੇ ਲਿਖਿਆਂ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਮਨੁੱਖ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਾਂ, ਤੰਦੜੀ ਅਤੇ ਖੋਲੀਆ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਫੇਫੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਦ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ।"[7]

---

[5]ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-2

[6] ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2012, ਪੰਨਾ-11

[7] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-3

ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੱਕਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ , ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬੋਲਣ ਜਰੀਏ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮਾਜੀ ਸਬੰਧ ਬਣਦੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾ ਦਾ, ਸਮਾਜਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਂਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿਕ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ,ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇਗਾਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਟੀ.ਬੀ. ਬਾਟਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,**

"ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ।"[8]

ਪ੍ਰੋ. ਬੀ.ਕੇ. ਨਾਰਾਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਜੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਪਈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸੀ ਉਸਦੇ ਸਾਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ"।[9] ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਜਾਪੇਗੀ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ (ਕੁਦਰਤ) ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਮੱਗਰੀ ਭਾਵੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਛੋਹ ਜਾਂ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ -2 ਅਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵੇਖ ਜਾਂ ਸਮਝ

[8] ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ : ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2015, ਪੰਨਾ-3

[9] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-3

ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਰ.ਐਮ. ਮੈਕਾਇਵਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਚ.ਪੇਜ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

"ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਕ ਪ੍ਰਘਟਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਤਾ ਬਾਹਰੀ ਸੂਰਤ ਵਸਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਾ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਰਾਹੀ ਪੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ੍ਹਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ਾ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਵਿੱਚ ਤੋਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਘਟਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀ ਖੁਰਦਬੀਨ (ਦੁਰਬੀਨ) ਅਤੇ ਵਰਣਕ੍ਰਸ਼ਦਰਨੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਯੰਤਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਖੋਜ ਲਈ ਮਸਾਲਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।"[10]

ਇਸਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਸੂਰਤ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ, ਸ਼ਸਦਾਇ, ਸੰਸਥਾ, ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥੂਲ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਵਕਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਨ
2. ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਣ
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ
4. ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ
5. ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
6. ਸਮਾਕਾਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜ
7. ਪਦ ਅਤੇ ਰੋਲ

1. **ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਲਨ**:-

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-3,4

ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਲਤ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਵਾਭਿਤ ਰਾਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੱਟ ਜਾਣਾਂ (ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੀ ਕੱਢਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ,ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਮਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹੜੈ ਖਾਸ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਲਨ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਜੋ ਨਿਯਮ ਤੇ ਅਸੂਲ ਹਨ, ਨਿਯਮਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਵੇ-2 ਸੰਸੋਧਿਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇ ਸਿਧਾਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਮਨਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

"ਜੇਕਰ ਤੁਸੀ ਔਸਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨੇੜੇ ਹੈ ਤਾ ਠੀਕ ਹੋ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ। ਇਹ ਹੀ ਵਿਚਲਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।"

ਰਾਬਰਟ.ਆਰ. ਬੈਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

"ਵਿਚਲਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਜਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੱਟ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਰ ਹਟ ਜਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਹੱਟ ਗਿਆ ਜਾ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਆਦਿ"[11]

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਲਨ ਵਿਵਹਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਹਟ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਗੰਭੀਰ ਬੁਰੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

2. ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਣ

ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ

[11] ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2012, ਪੰਨਾ-261

ਵਾਲੀਆ ਵਿੰਭਿਨ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ੁਭ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯਮਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟਾਲਕਟ ਪਾਰਸਨਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵੀ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪੱਖ -ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਜਾ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਵਰਣਾ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਵੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮੁਆਰਤ ਹਿੱਤ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਨਿੰਯਤਰਣ ਕੇਵਲ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਤਾ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ।

ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜ੍ਹਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੌਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਉਸ ਢੰਗ ਤੋ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪੂਰਵ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰਤਾਸੀਬ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਆਂਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਕੋਇਨਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਢਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਵਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਿਆਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਜਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ"।[12]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਬਾਅ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾ ਨੂੰ

[12] ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2012, ਪੰਨਾ-273

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਉਦੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ।

3. ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਾਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਰਗਹੀਣ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਾਨਾਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਗ ਹੋਵੇ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਮੈਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਵੇ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾ ਪਾਏ ਜਾਦੇ ਹੋਣ।

ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਤਰ ਜਾ ਤਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ''stratum' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿੱਚ Layer ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਹਿ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਭਿੰਨ-2 ਸਤਰਾ ਅਰਥਾਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ , ਵਰਗਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾ ਦਾਂ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੇਮੰਡ ਮੂਰੇ ਅਨੁਸਾਰ

''ਸਤਰੀਕਰਣ ਉੱਚਤਰ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਰ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਖਿਤਿਜੀ ਵਿਭਾਜਨ ਹਹੈ।

ਔਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਸਕੌਫ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਤਰੀਕਰਨ ਉਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਦੇ ਹਨ।''[13]

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

[13] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-299

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਕਦੀ ਗਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਰਿਵਤਰਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪਰਿਵਰਤਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਕੀਮਤ ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ, ਸਿਧਾਂਤ , ਦਿਸ਼ਾ ਜਾ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਮ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਫਕਰ ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇ ਪੰਜਾਹ ਜਾਂ ਸੱਠ ਵਰੇ ਪਹਿਲਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਸਨ। ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਸਵਾਦ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਰੇਕ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਗੁਆਢੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਉਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਮਾਜਕ ਅਦਰਸ਼ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਥਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਡਾਸਨ ਅਤੇ ਗੈਟਿਸ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਮੇਸ਼ ਉਪਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੱਥ ਹਨ"[14]

ਗਿਲਿਨ ਅਤੇ ਗਿਲਿਨ ਅਨੁਸਾਰ,

" ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਹੋਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ, ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਰਾਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋ ਹੋਏ ਹੋਣ।"[15]

ਕਿੰਗਗਲੇ ਡੇਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ

---

[14] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-333

[15] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-335

"ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਤਰਨ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[16]

ਜੌਨਸ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਕ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਰੂਪਾਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[17]

ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੌਨਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋ ਪਰਿਵਤਤ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਸੰਭਾਵੀ ਅਧਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਸਮਾਜਕ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਤਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

1. ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਧਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਦਲਾਅ ਹੈ।
2. ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਖਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਸਬੰਧਾ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾ, ਕਾਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਨ।
4. ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਤ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਵਧੀ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਹੈ। ਜਿਵੇ:

ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੰਗਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇ:- ਕਲਾ,ਵਿਗਿਆਨ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸਾ ਸਾਹਿਤ , ਪ੍ਰਥਾ ਦਰਮ, ਵਚਾਰਧਾਰਾ, ਪਰੰਪਰਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੂੜੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਰਵੱਈਏ, ਸੰਸਥਾਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ।

---

[16] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-336

[17] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-337

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਖੇਤ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਦੋਹਾ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਦੋਂਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਜਾਰਾਂ, ਕਲਾ ,ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਦੋ ਸਬੰਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਬੰਧਾ ਉੱਤੇ ਪਵੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਬੰਧਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਨ ਜਦੋ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ-ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਮੂਹ-2 ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

5. ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰ , ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਾਕਾਦਰਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

'ਸੰਸਥਾ' ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲਿਆ ਸੰਕਲਪਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੇ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਤਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਬਦ ਦੈਨਿਕ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋ ਅਸੀ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਅਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨੇਤਰ ਹੀਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸੰਸਥਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੇਤਰਹੀਣ ਮਨੁੱਖਾ ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ ਜਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਓਨ ਵਿੱਚ ਤਾ ਸੰਸਥਾ ਵਿਸ਼ੇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾ ਪੂਰਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸਟੀ ਲਈ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮੂਹਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋ ਸਮੂਹ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮੈਂਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਿੰਨ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਓਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਰਾਜਗੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

"ਔਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕੌਫ ਅਨੁਸਾਰ

ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਲੌੜਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸਟੀ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਢੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਬੋਂਗਰਾਡਸ ਅਨੁਸਾਰ

ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਹ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੌੜਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਦਰਲੈਡ, ਵੁਡਵਰਨ ਅਤੇ ਮੈਕਸਵੈਲ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਉਨਾ ਲੋਕ ਰੀਤਾਂ ਅਤ ਰੂੜੀਆ ਦਾ ਸੈਟ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੰਤਵ ਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੂਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਿਸੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਲੌੜ ਜਾ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਜਲਿਟ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।" ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਲੌੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਲੋਕ-ਰੀਤਾ, ਰੂੜੀਆਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।"[18]

ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੱਤਾ ਨਾਲੋ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ ਅਕਸਰ ਖੁਸਦਿਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ, ਸਾਕਾਦਾਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੌੜ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

6. ਪਦ ਅਤੇ ਰੋਲ

ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਸਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰਹਸਯ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਅਰੰਭ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

---

[18] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-376

" ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤਕ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[19] ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਸਮਾਂ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਸਮੂਹ ਆਦਿ ਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੋ ਅਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- (ਪਦ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾ ਪਦ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ, ਮਾਂ , ਪੁੱਤਰੀ, ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹੈ।ਕਾਲਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮਜਦੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ (ਰੋਲ) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲੋ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਸੂਰ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿੰਨ-2 ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਬਿਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸਰਲ ਜਾ ਜਟਿਲ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[20]

ਪਦਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਭਾਜਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਦ ਉੱਤੇ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਸੋਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।ਸੰਗਠਨ ਤਦ ਤਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਾ ਹੌਣ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਤਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ

[19] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-494

[20] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-495

ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ, ਪਦ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸੰਗਨ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਦ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਨਾ ਰਵੇ।

ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ

ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਵੀ 'ਸਟੇਟਸ' ਜਾ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਪਦ' ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨਰਾਥਕ ਸਮਝਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਦ ਜਾ ਸਥਿਤੀ ਉੱਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਬਾਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਅੰਕਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਪਦ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ, ਵਿਧਵਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ,ਕਾਮਾ ਆਦਿ ਸਭ ਹੀ ਪਦ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਦ ਜਾ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਹੀ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰਨਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ -ਭੇਦ, ਉਮਰ, ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਸਰੀਰਕ ਗੁਣ, ਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਉਹ ਪਾਰਟ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਪਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਫ ਅਨੁਸਾਰ

" ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਸਦਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਓ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ।

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ ਅਨੁਸਾਰ

"ਪਦ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗਤ ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੇਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾਂ ਆਦਰ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।"[21]

ਇਲੀਅਟ ਅਤੇ ਮੈਰਿਲ ਅਨੁਸਾਰ

[21] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-496,497

"ਪਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ, ਪਰਿਰ, ਵਰਗ, ਕਿੱਤੇ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[22]

ਸਮਾਜਕ ਰੋਲ

ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਕ ਪਦ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਉਂਦੋ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾਇਆਂ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਦ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਤਕ ਰੋਲ ਹੀ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪਦ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਦਾ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਮਰਦ, ਪਿਤਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਭਿੰਨ-2 ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰੋਲ ਦਾ ਅਰਥ

ਹਰੇਕ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਮੁਹੱਈਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੈਟ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਰੋਲ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਲ ਉਹ ਪਾਰਟ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਪਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਹਨ:-

(1) ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ

(2) ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮਿਕਾ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਪਦ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਲ ਅਤੇ ਪਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੋਲ ਜਾ ਭੂਮਿਕਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਪਦ' ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਿੰਨ-2 ਪਦਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

[22] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-498

"ਰੋਲ ਤੋ ਮਤਲਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾ ਦੇ ਉਸ ਯੋਗ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਰਵੱਈਏ, ਕੀਮਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਸਲਿਤ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਪਦ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ"।[23]

"ਸਾਰਜੇਟ ਅਨੁਸਾਰ

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੋਲ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ

ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੀਆਂ ਲੌੜਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਰੀਕਿਆ ਨੂੰ ਰੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੇ ਯੰਗ ਅਨੁਸਾਰ

ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾ ਰੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ"।[24]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਦੀਆਂ ਲੋੜ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋ ਜਾਨਵਰਾਂ ਕੀੜਿਆਂ ਵਗੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।ਸਾਹਿਤ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ੀਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

---

[23] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-508

[24] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-508

ਪ੍ਰੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਕਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਰਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ"।[25] ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਮ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨਰੋਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਰਤਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਦਾ ਹੈ।ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-2 ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਉਪਜਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀ ਇਕ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਿਤਯਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੋਸ਼ਰਾਤ ਅਰਥ ਹਨ- ਸੰਯੋਗ, ਮੇਲ ਤੇ ਸਾਥ । ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਮੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ 'ਅਦਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਦਬ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਸਲੀਕਾ, ਅੱਡਾ ਢੰਗ, ਸੋਹਣਾ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ। ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਲਿਟਰੇਚਰ ਹੈ। ਲਿਟਰਰੇਚਰ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਹਨ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਟਰਜ਼ ਭਾਵ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਮਾ ਜਾ ਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕਰਨਾ"।[26]

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆ ਨੂੰ ਰਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਅਦਬ ਤੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਆਇਆ। ਉੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

---

[25] ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ : ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2015, ਪੰਨਾ-4

[26] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-4

ਪ੍ਰੋ: ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਤ ਤੇ ਅੱਵਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਮੁਨੱਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-2 ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਵਸਤੂ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਖੁਦ ਬਣਾਉਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਹਾਵਰਡ ਫਾਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਲਾ ਸਿਰਫ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹਦ ਤੱਕ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਨਿੱਘਰਦਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਤਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਕ ਤਾਨੇ-ਬਾਨੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਉਸਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਟੋਟੋਲਿਟੀ (ਅਸਲੀਅਤ) ਨੂੰ ਸਾਰੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਮ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਾਸਤਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਰਚੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਨਿਸਪਤੀਆਂ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਮਾਪਦੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਅੱਜ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਸਮੇ-2 ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸਣ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ,

ਆਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨੇਮ ਜਾ ਸਿਧਾਤ ਬਣਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਰਤ ਮਨੀ, 'ਨਾਟਯ ਸਾਸਤਰ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚ' ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਰਸਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਦੱਸਿਆਂ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਾਨ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਓਹੀ ਸਥਾਨ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਘਟੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਉਸਦੇ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਤਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਟਕ ਸੰਬਧੀ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਰਸਤੂ ਤੇ ਭਰਤਮਨੀ ਮੋਢੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਰਸਤੂ ਉਸ ਸਮੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਤਰਕ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂ ਿਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਮਹਾਕਾਵਿ (ਨਾਟਕ) ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਅਨੁਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਕਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਕ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਿਤ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰੋ ਹੀ ਉੱਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- "ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਨੇਮ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਂਨ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀ ਨਹੀਂ।" ਇਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਰਿਹਾਂ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਵੱਖ-2 ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰੇ ਅਲੋਚਕ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾਤਮ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਅਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਮੂਲ਼ਕ ਅਧਿਐਨ

ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋ ਜਿਆਦਾ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਏਨੇਂ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬੌਧਿਕ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਤਾਰਕਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਅਤਾਰਕਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਲਾ ਜਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਅਲੱਗ-2 ਵਿਗਿਆਨ ਜਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਧਾਤ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਉਪਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਤ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਸਾਹਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲੇ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਮ ਕਲਾ ਵਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਚਨ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਲੋਚਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋ ਸਾਹਿਤਕ ਨੇਂਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੇਂਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਪਾਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਮੁਲੰਕਣ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਂਗਾ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬਧਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਦੋ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਟੁੱਟਵੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਮਗੱਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਉਸਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸਦਾ ਕਰੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ, ਵਿਅਕਤੀ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਨਾ ਬੋਲੀ, ਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸੂਰਤ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਨਣ

ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਦੋ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੋ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆ ਹੋਂਦਾ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਖੇੜਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੇ।

ਉਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਪਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਾਕ ਦੀ ਸੁਰਜਾਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਭਾਵੇ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਵਿ ਆਨੰਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਾਵਿ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਆਨੰਦ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਹੀ ਦਬਦਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਡਾ: ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਆਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚੋ ਰਸ ਸਿਧਾਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਤ ਆਦਿ ਊਦੇ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ, ਵਿਰੇਂਚਨ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਵਸਤੂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਤ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਸਿਧਾਤ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੌਂਝ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਦੋ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਵਸਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਂਦੋ ਤੱਕ ਤਾ ਆਰੋਗ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਸਮੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੁਭਵ ਕਮਜੋਰ, ਬਨਾਵਟੀ ਅਤੇ ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਧਰਤੀ ਲੱਭਣ ਦੀ। ਅਰਸੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾ ਆਲੋਚਨਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਮਲ ਉਪਰ ਠੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਚੱਜੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬੰਧੇਜ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੀ

ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਆਲੋਚਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਦੂੰ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਬਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ। ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-2 ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੇ ਅੰਲਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਨਾਮਕਰਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੁਭਾ ਕਾਵਿ -ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਤਕ ਹੈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾ ਨਾਲ ਸਿਧਾਤਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਏ । ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਸ, ਧੁਨੀ, ਅੰਲਕਾਰ, ਰੀਤੀ, ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਅਤੇ ਔਚਿੱਤ ਸਿਧਾਂਤ।"

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੁੱਝਦਾ ਹੈ।ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਮਾਇਨੇ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭਲਾ ਯਤਨ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਵਾਮਨ ਅਤੇ ਮੰਮਟ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-2 ਤੇ ਅੰਲਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮ ਜਾ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾਂ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ " ਆਲੋਚਨਾ ਜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੋਚਕ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ਼ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਕਰਦਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋ ਉਭਰਦੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਤਿ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਭਾਵ ਕਿਰਤ ਵਿਚਲੀ ਸਾਹਿਤਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਉਸਰੂ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਧੀਆਂ ਆਲੋਚਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖੂਬੀਆ ਅਤੇ

ਕਮੀਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾਂ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ ਮਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਅਸਾਰਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾਂ ਲਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆ ਪ੍ਰਸਿਧ ਆਲੋਚਕ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠ ਵਿਚਲਾਂ ਕੋਈ ਵਾਕ ਸੱਚ ਜਾ ਝੂਠਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਪਾਠ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸਟਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਪਛਾਣਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੂ-ਬੂ-ਹੂ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵੇਰਵਿਆ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ -ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਗਰਭਿਤ ਰਚਨਾ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-"ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਸ਼ੋਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਸਤਿਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[27]

ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਸਤਾਵੇਜ।

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ: ਵਿਸ਼ੰਭਰ ਦਿਆਲ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ

[27] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12

"ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ , ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਹੈ।"[28]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਉਪਜ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ -2 ਸਮਾਜ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਚ ਆਉਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਣਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜ ਸੰਸਥਾ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜੋ ਭੂਮਿਕ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅੱਖੋ ਪਰੋਖੋ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਦੁਵੱਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜਕ ਜਗਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਨਿਰਮਲਾ ਜੈਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

"ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।"[29]

ਇਸਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ (ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਸਤੂਗਤ ਚਿਤਰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਸਤਰ ਉਪਰ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

[28] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12

[29] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-13

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਰਨਾ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਵੀਨ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸਣ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾ ਬਖਸ਼ਿਸ ਵਾਲਾ ਕਰਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਮੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਂਦ ਚ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਬਦਲਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਂ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਕਾਵਿ -ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਆਪਣੀ-2 ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹੈ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਡੋਲਫ ਤੇਨ, ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਅਤੇ ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ ਦੁਆਰਾ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਡਾ: ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾਂ; ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਕਾ ਦੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮੇ-2 ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।"[30]

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁਖ ਖੇਤਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਮੁਲਾਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਸਾਰ ਕੱਢਵਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦੀ ਅਸੂਰਤ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਡੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਕੰਮ

[30] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14

ਦੂਸਰੀਆ ਆਲੋਚਨਾ ਪਦਤੀਆ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਾਰਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਨਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚੋ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ , ਬਾਜ਼ਾਰ , ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਬਣਨ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚੋ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਿੰਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹੈ। ਈ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਲਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-2, ਸਾਹਿਤ ਲੇਖਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਜਿਸਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸੇ-ਵਸ਼ਤੂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਡਾ: ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦਾ ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

"ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਚਨਾ ਵਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਮਲੋ ਹੀ ਅੰਸਭਵ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਇਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਮਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਜਿਆਦਾ ਤੋ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਕ ਸ੍ਰੋਤ, ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਲੋਚਕ ਇਹ ਸਵਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਮਝਦਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ (ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸਦਕਾ) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆਂ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਜੋ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਇਸਨੂੰ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਨੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਵੇ ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਮ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਲਿਟ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨ "ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ" ਹੈ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ "ਕਲਾ ਸਮਾਜ ਲਈ" ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸਮੁੱਚ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਲਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਮਰਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਖਰੇਵਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਦੋ ਪੱਖਾ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਮ ਕਲਾਂ ਵਜੋ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਖ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣਾਉਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਦ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਸਮਾਜਕ ਨਾ -ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਮ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਮੋਹਰੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਜੋ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਦੋਨੋ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਤੇ ਉਲਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਕਲਾਂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕਹਿਲਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

"ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦੰਵਦਾਤਮ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।"

ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸੁਹਜ ਭਰਭੂਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ ਸਨ।ਇਥੇ ਹਿਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਕਯ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਕਣ ਕਰਨਾ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ :

'ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵ ਵਿਕਸਤ ਸਾਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਹਿਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਸਾਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਵਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ 1975 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋ 'ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਵਾਏ ਸੈਮੀਂਾਰ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੰਬਰ 1993 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਆਰੰਭਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਸੰਬਧੀ ਸੰਵਾਦ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲਾ ਛੁਪੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਲੋਣਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-2 ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਪੋਲਾਈਡ ਅਡੌਲਫ ਤੇਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਿਯੋ ਲਾਵੇਂਥਲ, ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਅਤੇ ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪਰੂਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਤੇਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਾਗ ਹੀ ਵਿਗਆਿਨਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇਨ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀ ਸਮਾਜ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਏ। ਤੇਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨਤਮ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਮਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੈਂਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਿਖਾਰਨ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾ ਲੇਖਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਮਝ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਘੇ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕ੍ਰਿਸਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਭਾਵੇ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਵੇ, ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨਾਲ, ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।"[31]

[31] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਖੂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀ ਸਾਹਿਤ ਜਰੀਏ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਜੋ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਰੰਗ ਲਿਆਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਂ ਵਿੱਚੋ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੋ ਪਰਸਥਿਤੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋ ਕੁਝ ਚੌਣਵੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਟੂੰਬਦੇ ਨੇ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਿਲਪ ਤਥਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ ਅਰਥਾ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਹਨ।ਪਾਠਕ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਖੁਦ , ਇਕ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ ਭਾਵੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਬਾਜਾਰੂ ਮਾਹੌਲ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਦਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਛਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਰਭੂਰ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪਰਸਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਮਾਜ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਤਿਹ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਲਰਲੀ ਵਿੱਥ 'ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਦੇਣ' ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਫੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ. ਉਪਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਮਿਆਰੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾੜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਖੁਦ ਦੂਰ ਕਰਨਾਂ ਪਵੇਗਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇ ਵਿੱਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਹਾਲ ਪਾਠਕਾ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਖਬਾਰ ਖੁਦ ਚੱਲਕੇ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।ਮਿਆਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਹੀ ਪੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕੀਮਤ ਜਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਦੀਆ ਤਾ ਹੀ ਹਰ ਕੋਈ ਖ਼ੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕਾ ਦੀ ਘਟ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਿਆ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜਲਿਟ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅੰਨੀ ਦੌੜ ਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕ ਖ਼ੀਦਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਪੱਖੋ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਰਚਾ ਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਫਿਲਮ ਕਲਚਰ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨੀ ਬੰਦ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਲੇਖਕ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਖੁਦ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਗੁਣਾਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਦੇਵੇਗਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਾਠਕ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੋ ਲਿਖੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਕ ਕੇ ਵੇਖੇ।ਜੇਕਰ ਵਿਅੰਗ ਲਿਖਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਵੈਗਰਾਮਈ ਲਿਖ ਕੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਲਿਖਤ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਰੇਗੀ।

ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਦੌੜ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀਆਂ , ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆ- ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜਾਰੀ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ, ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟੇ -ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਪਿਆ ਇਹ ਲੇਖਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਇਨਾਮ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀਆਂ, ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੇ ਇਨਾਮ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਸਲ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਰਮਾਇਣ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਨ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ, ਹਾਸ਼ਿਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਲੂਣਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਜ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਉਸਾਰੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

ਹਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤ ਸੀਲ ਹੋਣਾ ਲਾਜਮੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹੀ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਵਾਞਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਰਥਿਕ , ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਐਕਸਫੋਰਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ

"ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।"

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ Socilogy ਤੋ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ੋਚਇਟਇਸਸ' ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਮਾਜ' ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਲੋਗੋਸ' ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾ ਵਿਗਿਆਨ।ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ।

ਡਾ. ਹਰਬਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋੜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਕ ਕਿਰਿਆਵਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਨੂੰ ਜਾਂਣਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[32]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਗੂੜਾ ਹੈ।ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਯਥਾਰਥ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੂ-ਬੂ-ਹੂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋ ਬਦਲ ਕੇ, ਲਮਕਾ ਕੇ, ਲੁਕਾ ਕੇ ਇਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਅਸਲ ਜਿੰਦਗੀ

[32] ਡਾ. ਹਰਬਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-8

ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਮਿਲੇ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇ ਕਿ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਧ ਵਿਧੀ:-

ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਭ ਤੱਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਗ, ਸਮਾਜਕ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਧ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪਿਛਲੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰੇਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਫ ਨਾਲ ਪਰਭਿਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਤਕਨੀਂ ਅਤੇ ਉਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਸਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾਇਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕਾਈਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।
4. ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਸਾਧਾਰਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਧਾਰਨ ਸਿੱਟਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਧੀ:-

ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਇਕ ਉਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਪਰ ਕ੍ਰਮ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਕੌਮ ਤੇ, ਮਸੈਪਰ, ਸਮਲਕ, ਦੁਰਖਾਈਮ, ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਆਦਿ ਉਨਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ -2 ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਪੂਰਣ ਸਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਭਾਵ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਤੁਲਾਨਤਮਕ ਵਿਧੀ:

ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮੇ ਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕ੍ਰਮ-ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖਾਈਮ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਉਸਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸੰਖਿਆਕੀ ਵਿਧੀ:-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਰਾਣਿਤਕ ਅਰਥਾਤ ਅੰਕੜਿਆ ਨਾਲ ਮਾਪਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਜਾ ਪਰਘਟਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਆਵਰਤਣ ਬਾਰੇ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ:-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਗਾਹਿਣ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੂਹ, ਸੰਸਥਾ, ਸਮੁਦਾਇ ਜਾ ਸਮਾਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਸਮਾਜ ਇਕਾਈ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਫਰਸਟੇਅਨ ਵਿਧੀ:

ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ -ਸਿੱਧ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੁਰਸਟੇਅਨ ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ।'ਫਰਸ਼ਟੇਅਨ' ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਮਝਣਾ' ।ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਰਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਉਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਸਿਹਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਤਮਕਵਾਦ ਵਿਧੀ:

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀਆ ਵਿਵਾਹਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਸਰੀਰਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਕਾਰਜ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਂਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਰੀਰ ਕ੍ਰਮ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਰੂਪਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਂਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰ , ਕ੍ਰਿਆ ਜਾ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ:_

1. ਬਹੁ-ਤਤਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ
2. ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਦ
3. ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਦ

ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਧੀ:-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿੱਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਮਨ, ਵਿਭਾਜਨ, ਦੁਸ਼ਮਨੀ, ਮਤਭੇਦ, ਵਿਘਟਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:-

ਸਰੂਪਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਜਾਰਜ ਸਿਮਲ, ਵਾਕ ਵੀਜ਼ੇ, ਟੱਕੀਆਂ, ਵੀਰ ਕਾਂਤ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਉਲੀਕਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾ।ਅਲੱਗ-2 ਵਿਧੀਆ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਸਾਰੀਆ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਦੋ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਕਾਰਜ (Action), ਨਕਲ (Imitation) ਅਤੇ ਅਦਾਵਾਂ (Gestures) ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕਲਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਸੂਤਰਧਾਰ, ਨਿਰਮਾਤਾ, ਐਕਟਰ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ਰੀਆ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦੀ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਟ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੂਜੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆ ਧੁੰਨਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ, ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ, ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾ, ਸਟੇਜ ਦੀ ਸੈਟਿੰਗ ਤੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਤਾਲਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਟਯ' ਤੋਂ ਬਣਿਆਂ ਹੈ। 'ਨਾਟਯ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਧਾਤੂਆਂ 'ਨਟ' ਤੇ 'ਨਾਟ'ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆਂ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਨਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣਾਂ, ਦਿਖਾਉਣਾ, ਸਰਕਣਾ, ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਨਾਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਨਾਚ ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਆਂਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆਂ ਹੈ। ਉਂਜ 'ਨਾਟਯ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਕਲ, ਸੁਆਂਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਡਰਾਮੇ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਮਾ ਯੁਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ (Drama Sapra) ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਰਨਾ (to do) ਅਤੇ ਅਭੀਨੈ ਕਰਨਾ (to Act) ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਪੋਇਟਿਕਸ) ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਾਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[1]

ਡਰਾਈਡਨ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਵੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਾਗੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਸਲੀ ਸੁਜੀਵ ਤਸਵੀਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਡਾਂ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ

"ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤਾਂ ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਘਟਨਾ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਜ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਲਾ ਹੈ।"

ਧੰਨਜਯ

" ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਨਾਟਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"33

ਸ਼ਾਤ ਗੁਪਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤ

[33] ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ -1

" ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,ਪਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਤਮਿਕਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।34

ਅਰਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੋਇਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਂ ਇਵੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

"ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ,ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਾਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।35

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸਮੂਹੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਲੀਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਘੋਲ਼ ਤੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਚ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸੰਜਮੀ ਘੋਲ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਡੂੰਘੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਬਣਨ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਤੱਤ ਯੋਗਦਤਨ ਪਾਉਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

- **ਗੋਂਦ/ਪਲਾਟ:** ਗੋਂਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਕਰਨਾਂ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨਾਂ ਹੀ ਗੋਂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਗੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਂਦ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ। ਗੋਂਦ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਬਿਨਾ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਅਰਥ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸੁੰਜੀਵ ਵਸਤੂ ਹੈ ਤੇ ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ। ਸੋ ਗੋਂਦ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਦੇ ਅਰਸਤੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੋਂਦ ਤੇ ਕਾਰਜ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ।

[34] ਉਹੀ
[35] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ - 4

ਗੋਂਦ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਹਰ ਘਟਨਾਂ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਰਜ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਓ ਜਨਮੇ ਤਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਨੁਕਰਣ ਬਣੇਗਾਂ। ਗੋਂਦ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ, ਸੁਜੀਵ ਇਕਾਈ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

- **ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ**: ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਖੋਟਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਭੇਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਭੀਨੇਤਾ/ਪਾਤਰ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੱਸਦੇ ਮੱਥੇ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਜਾਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਏ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਲਈਏ, ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿਰਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- **ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ**: ਨਾਟਕ ਸੰਵਾਦ ਮੂਲਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਵ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਆਤਮਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਿਵੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਤਪ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਕੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁਦੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣ ਕੇ ਵਿਉਂਤੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਪਣ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਨਿਕਲਣ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲ ਬਖਸ਼ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਈ ਹੈ।ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਘਾ ਕੇ ਟਕਰਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਵਾਕ ਤੋੜ ਕੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਹੈ।

- **ਸਿਰਲੇਖ**: ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਬਿਲਕੁੱਲ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਪੜਦਿਆ ਸਾਰ ਹੀ ਪਾਠਕ ਉਸਨੂੰ ਪੜਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- **ਵਾਤਾਵਰਨ/ਦੇਸ਼ਕਾਲ**: ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮੰਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਮੰਚੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਸਰਨਾਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾਨਵੀਂ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- **ਵਾਰਤਾਲਾਪ**: ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁਦੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਟਲੇ ਇਬਸਨ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- ਇਬਸਨ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਵਾਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕੰਮ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਬੋਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਪਾਤਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਬੋਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਪਾਤਰ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- **ਰੰਗਮੰਚ**: ਰੰਗਮੰਚ ਦੁਆਰਾ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ :ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪ ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਉਭਰਿਆ ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਉਦਭਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁੱਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦਭਵ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ ਲਈ ਕੁੱਝ ਭਵਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਆਰੀਆ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਤਮਾਸ਼ੇ, ਪੁਤਲੀ-ਨਾਟ, ਰਾਸ-ਲੀਲ੍ਹਾ, ਰਾਮ-ਲੀਲ੍ਹਾ, ਨਕਲਾਂ, ਅਖਾੜੇ ਅਤੇ ਜਲਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਗਰੇਜ਼ਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾਟ-ਲਹਿਰ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਥਇਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੋਲਿਕ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾਟਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੋਰ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. 1901 ਤੋਂ 1947
2. 1948 ਤੋਂ 1975
3. 1976 ਤੋਂ 1990
4. 1991 ਤੋਂ 2010
5. 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ[36]

1. 1901 ਤੋਂ 1947 -ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੁਰੀ।ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ 1912 ਵਿੱਚ 'ਕਾਮੇਡੀ ਆਫ ਐਰਰਜ਼' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਭੁੱਲ-ਭੁਲੱਈਆ' ਕੀਤਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਉਥੈਲੋ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ 'ਦੇਸ਼ ਦਮਨ', ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੁਖੀ ਰਾਜਾ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ 'ਕਿੰਗ-ਲੀਅਰ' 1927 'ਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਮੋਲਿਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1909 ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਹਰੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ

[36] ਡਾ.ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ - 7

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1910 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਲੱਖ ਦਾਤਾ, ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਨੇ 1911 ਵਿੱਚ ਸੁੱਕਾ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਨਲ-ਦਮਿਅੰਤੀ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸੁਹਾਗ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸੇ ਦੋਰ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ।

2. 1948 ਤੋਂ 1975-ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਸਲੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਖੋ ਬਾਲ ਨਾਟਕ, ਓਪੇਰਾ ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਏ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੇ ਰਾਜਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕੱਲ੍ਹ, ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ', ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦਾ 'ਪਾਗਲ ਲੋਕ', ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਕਬਰਸਤਾਨ' ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

3. 1976 ਤੋਂ 1990-ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਟੋਨ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਤੀਜਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਟਕ ਨਵਾਂ ਰੁੱਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਹਵਾ ਮਹਿਲ, ਚਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਡੀ ਰਚਿਆ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਅਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹੱਦਾਂ-ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਿੱਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੁਆਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

4 1991 ਤੋਂ 2010-ਇਹ ਦੌਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾਂ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੋਰ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ, ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ, ਸੁਰਜੀਤ ਕੁਮਾਰ ਸੇਠੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6. 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ-ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਦੌਰ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਤਰਸਪਾਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਟ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦਹਾਕਾ ਨਵੀਨ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਦ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੇ ਨਾਟ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਰੂ ਬੂ ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਅਜੋਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ

ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ

ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ

ਲਘੂ ਨਾਟਕ

ਇੱਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ

ਗੀਤ ਨਾਟਕ

ਰੇਡਿਓ ਨਾਟਕ

ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ

ਨੁਕੜ ਨਾਟਕ

ਟੀ.ਵੀ. ਨਾਟਕ

ਮੂਕ ਨਾਟਕ

ਬਾਲ ਨਾਟਕ [37]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦਭਵ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਈ ਸੀ ਨੰਦਾ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ

[37] ਸੀਮਾ (ਸੀਮਾ) ,ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ - 15

ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕੋਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੱਖੋਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਨਸਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਜਨਮ ਗਰੀਬ ਮੁਜਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਕੁੰਭੜਵਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਸ. ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 19 ਅਗਸਤ 1942 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਔਲਖ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਵਰਗੀਆਂ ਅਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ

ਅਪਣਾਉਂਦਾਂ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ 1973 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 1978 ਵਿੱਚ 'ਅਰਬਦ-ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਿਆਰਾਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ, ਸੱਤ ਲਘੂ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ।

ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜੀ ਦਾ ਉਹ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਲਵਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਅਣਗੌਲੇ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੇਨਸਟਰੀਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੇ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਔਕੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਮੁਜਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਬੋਲੀ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਲੋਚਕ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਨਾਟਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ ਜੁਗਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਫਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਔਲਖ ਅਨੁਸਾਰ " ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਾਤਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।"

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਲਵਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਾਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ, ਲੱਕੜਚੱਬ, ਸੰਤੀ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਗਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

ਰੰਗਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਉ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਁਘਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ, ਆਤਮਜੀਤ ਵਾਂਗ ਨਾਟਕ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਨਾਟਕ ਮੰਚਣ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਸਰਦਾਰੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਸਫਲ ਹਨ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਖੇਡ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਮਾਨਸਾ ਵਰਗੇ ਪੱਛੜੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉੱਨੀ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ- ਸੰਸਥਾਂ ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ ਮਾਨਸਾ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ 1973 ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 1978 ਵਿੱਚ 'ਅਰਬਦ-ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਇਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁ ਹੱਡੀਂ ਰਚਿਆ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੇਂਫਲਿਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਭੁਪਾਲਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ " ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨਾਲ ਮੁੜ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਟ ਰੂੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਰਜਕ ਤੱਤ ਹੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧੀਆਂ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਨਿਧਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲਘੂ ਨਾਟਕ/ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' ਹੈ ਇਸ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਛੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ 'ਰੋਟੀ' ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਪਾਤਰ

ਫ਼ਰਹਾਦ, ਮਜਨੂੰ, ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ, ਪੁੰਨੂੰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ 'ਰੋਟੀ' ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਖੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਹੈ ਜਿਸ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ ਆਪ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਲਘੂ ਨਾਟਕ 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੜਾਈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਣਬਣ ਆਦਿ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ।

ਪੀਤਾ:

> ਓਇ ਆਪਣਾ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਤਾਂ, ਚਾਚਾ ਸਿਆਂ, ਏਹੀ ਹਾਲ ਰਹੂ। ਆਪਣ ਨੀਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਕਹੇ, ਕਦੇ ਹੱਥ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ! ਤੂੰ ਦੇਖ ਲੈ, ਐਨੀ ਉਮਰ ਤੇਰੀ ਲੰਘ-ਗੀ, ਚਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੈਂ ਹੋਊ। ਉਹੋ ਬਾਹਾਂ, ਉਹੋ ਕੁਹਾੜੀ।......... ਨਵੇਂ ਬੀ ਵੀ ਆ-ਗੇ, ਜੁਰੀਏ ਵੀ ਆ ਗੇ।[38]

ਤੂੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾ। ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੱਕੜਚੱਬਾ:

> "ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਕਰਮਿਆਂ ਤੀਵੀਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ ਹੁੰਦੈ। ਭਰਿਆ ਹੋਊ , ਨਿਰਾ ਤੂੜੀ ਦਾ। ਜੇ ਭਾਈ ਖਾਲੀ ਹੋਊ ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਧੂ ਸੰਦ-ਸੰਦੇੜਾ ਸਿੱਟੀ ਰੱਖੂ।"[39]

ਪ੍ਰੋ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਪਰਖਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔ;ਲਖ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮਾਲਵਾ ਭੂੰ-ਖੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ

---

[38] ਸੀਮਾ(ਸੰਪਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ ਚੰਡਗਿੜ, ਪੰਨਾ-106
[39] ਉਹੀ, ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨਾ-107

ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਬੜ੍ਹਾ ਗੀੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਖੇਲੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ (ਅਸਲੀਅਤ) ਤਸਵੀਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਭੁਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕ ' ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾਂ' ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋੜੀਆਂ- ਹੀਰ ਰਾਝਾਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਕਟਾਖ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਡਾਕੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਇੱਕ ਰਾਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿੱਚ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਮਿਤਿਹਾਸਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਇਸ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਰਹਿਣ।

'ਬੇਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ' ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰਸ ਫਲ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਤਰ, ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਕੀ ਕੁੱਖ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਂਝ ਇਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਾਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਛੋਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਸਫਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਤਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।[40]

---

[40] ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ-604

'ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ' ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਤੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਤਾਂ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਸੰਤੂ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੰਤੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ।

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ- ਭੱਜ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਲਛਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤੋ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯਥਾਰਥਕ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

'ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ' ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਗੋਲ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਿਰਮਲ ਪੜਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਨ ਥੋੜਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ। ਉੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਤ ਖੜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਜਦੋਂਕਿ ਨਿਰਮਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਰਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੰਤਰ ਦੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

'ਗਾਨੀ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਥੁੜਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਨੂਮ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਉੱਪਰ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਤੇੜਾ' ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੂਡ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆੱਫ ਇੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ

ਸਮਝਦਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

'ਢਾਂਡਾ' ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਔਰਤ ਜਾਤ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 8-9 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭੂਟੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ 26 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਾਤੂ ਅਮਲੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

'ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ' ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਪ੍ਰੀਤ: ਹਾਂ! ਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਐ! (ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪੋਥੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਕਰਦੀ) ਆਹ ਬਾਣੀ, ਜਿਸਦਾ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਰਟਿਆ ਰਟਾਇਆ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਓ, ਦੱਸਦੀ ਐ: ਜੋ ਬਰਨ-ਬਿਭੇਦ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾ ਖਾਇ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਦਰਸਨ ਨੀ ਪਾਇ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਥੋਡੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਹੜ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਖਿਆਂ ਸੀ: ਭਈ ਗਿਲਾਨਿ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਛਾਰ ਵਰਸ਼ ਉਪਾਇ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰੁ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਬਾਣੇ ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ? ਕਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ ਉਹ? ਜਾਤ-ਪਾਤ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ।"

'ਅਨ੍ਹੇਰ ਕੋਠੜੀ' ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਕਰਕੇ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਮੇਜਰ: ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਈ ਨੀ ਸੀ। ਆੜ੍ਹਤੀਆ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਰਕਮ ਚੁੱਕਦੀ ਕਰੋ ਸਾਰੀ, ਜਾਂ ਕੁਰਕੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ ਰਹੋ। ਸਭ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਐ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾ

'ਕਲਖ ਹਨੇਰੇ' ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਜਗਸੀਰ: “ਹਾਂ! ਹਾਂ! ਹਾਂ! ਇਸ ਤਰ੍ਹੈ ਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ! ਮਰਦਾਵੀਂ ਹੈਕੜ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਰਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣੀ। ਅਲਟਰਾ ਸਾਊਂਡ ਕਰਾਊ ਤੇਰਾ। ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ! ਝੇ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ............ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਵੀ ਦੇਖੀ ਤੂੰ ਜਲੂਰੇ।”

‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪੰਮਾ: ਬਰਛਿਆ ਤੇਰੀ ਮਾਂ......ਉਇ! ਬਰਛਾ ਦੋ ਘਸੁੰਨ ਹੋਰ ਜੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ......ਜੱਟ ਦੇ ਆਈ ਲੋਕੋ! ਝੱਟ ਨੇ ਘਰੇ ਵਸਾਈ ਲੋਕੋ।

‘ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ’ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਇਸਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਜਰੂਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆ ਪਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਲੋਕ ਕਥਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਾਪਰੀ ਹੈ , ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਿਵਾਇ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਨਾਟਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਧੁਰਾ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ ਅਤੇ ਸਾਲੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਹਨ। ਉਹ ਪੇਕੇ ਗਈ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੋਰਦੇ। ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ ਅਤੇ ਸਾਲੇ ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਦਾ ਘਰਏ ਵਸਾਉਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਕੁੱਝ ਪੈਸਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਘਰ ਉਜਾੜ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੱਸ: (ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਖਰੀ ਖਰੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ) ਕੰਨ ਕਰਕੇ ਸੁਣ ਲੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ। ਰਾਮ ਲਿਜਾਣੀ ਐ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟੂੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਰਾਹ ਅਹੁ ਤੇ ਸਾਡਾ ਆਹ! (ਤਰਸ ਦੀ ਮੈਰਤ ਬਣੀ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਧੱਕਾ ਦਿੰਦੀ) ਛੱਲ ਨੀਂ! ਭੱਜੀ ਆਈ ਏ ਵੱਡੀ ਹੇਜਣ ਬਣ ਕੇ।”

ਲਘੂ ਨਾਟਕ/ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

- ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ (1978)
- ਭਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ (1981)
- ਅੰਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ (1984)
- ਮੇਰੇ ਚੌਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ (1985)
- ਗਾਨੀ (1990)
- ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ (2003)
- ਐਇੰ ਨੀ ਹੁਣ ਮਰਨਾ (2012)

ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ:

- ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ (1987)
- ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ (1988)
- ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ (1992)
- ਇੱਕ ਸੀ ਦਰਿਆ (1994)
- ਸਲਵਾਨ (1994)
- ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ (2012)
- ਨਿੱਕੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (2003)
- ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ (2008)
- ਨਿਉ ਜੜ੍ਹ (2008)
- ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰੇ (2012)
- ਚਾਨਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ (2012)

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਤੀਜੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਾਲੇ ਲਏ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਆਰਥਿਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤੱਤ ਇਸਦੀ ਉਸਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਵਧੀਆਂ ਸਮਾਜ ਘਟੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਸਕੇ। ਪੈਸਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੀ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਗਰੀਬ ਇਨਸਾਨ ਉੱਤੇ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੱਛਾ:

"ਸਿਆਣੀਐ ਤੇਰੀ ਗੱਲ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਵੀ ਖ਼੍ਰੀਦ ਲੈ ਭਾਈ।"

ਰੌਣੀ:

" ਆਹ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਧਾਨੇ ਕਾ ਲਾਣਾ ਖਰੀਦੀ ਨੀ ਬੈਠਾ? ਮਾਰ ਲੀਲੀਆ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਐ। ਘਰੇਂ ਘਰ ਦੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੀੜ ਰੱਖ ਰਖੀਐ। ਆਵਦੇ ਜਾਣੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾਵੇ'ਚ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਐ? ਫਰ ਲੱਛਣ? ਲ਼ੱਛਣ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ! ਖਦੇ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬ ਲੀ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਘਰ। ਐਨ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰਚੈਤੀ ਕੀਲੇ ਦੱਬੀਂ ਬੈਠੇ ਐ। ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ? ਹੱਥ ਪਾਵੇ ਵੀ ਕਿਹੜਾ? ਕਾਨੂੰਗੋ ਆਵੇ, ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਅਬਸਰ, ਨਹਿਰੂ ਆਵਦੀ ਨਿੱਕੀ ਦਾ ਕੁੱਸ਼ ਲਮਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ'ਚ।"[41]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸੀਤੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਕਿ ਜੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਅੱਗੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਜਮੀਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿੰਨਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਰਾਮ:

---

[41] ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2014, ਪੰਨਾ-1

ਬੇਅਕਲੀ ਨੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਐ? ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਬੈਠੇਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਛੀ ਕੀਲੇ! ਕੁੜੀ ਵਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਐ, ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਐ। ਕੌਣ ਦਿਊ ਛੇ ਕੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਵਦੀਆਂ ਧੀਆਂ?[42]

ਭਾਵ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਧੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਵਧੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਿਲੇਗਾ ਜੇ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਧੀਆਂ ਨਹੀ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਨਹੀ਼ ਦਿੰਦਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀਤੋ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਕਬਾ ਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਆਖਦਾ।

ਰਾਮ:

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਛੀ ਕੀਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਭੋਂਇੰ ਦੇ, ਦੂਜੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਮੇਰੀ ਖਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਨੀ ਕਾਣੀ ਵਿਆਹ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਵਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝੀ"[3]

ਜਦੋਂ ਸੀਤੋ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣੀ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੈ

ਰਾਮ:

ਠੀਕ ਐ ਤੇਰੀ ਗੱਲ। ਜੱਟ ਕੋਲ ਥੋੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਰਾਪ ਹੈ।[43]

ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਜਮੀਨ ਦੇ ਦੋ ਟੁੱਕੜੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਜੇ ਇਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਖਸਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੱਛੋ ਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਜਿੱਹਾ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ:

---

[42] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19

[43] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20

ਧੱਕਾ ਨੀ ਹੋਰ ਕੀ ਐ? ਮੈ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦਾ ਐਡਾ ਖਿਲਾਰਾ ਖਿਲਾਰ ਬੈਠਾਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੌਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਅੱਧ ਲੈ ਲਿਆ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੂੰ?[44]

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਾਨੀ ਬੁੜੀ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤ ਦੇਖ ਕੇ ਚਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਬਣੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕਮਲਾ ਬਣੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਸਿਆਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ।

ਦਾਨੀ:

ਕੁਛ ਵੀ ਐ ਪੁੱਤ, ਗਿਆ ਵਕਤ ਹੱਥ ਨੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਅੱਧ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਖੇਡ ਖਿਲਰ ਜੂ! ਤੂੰ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਚਲ ਮੇਰੀ ਧੀ! ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦੈ।"[45]

ਦਾਨੀ:

ਕੁੜੇ ਪੁੱਤ, ਆਪਣੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕਾਹਦੇ ਖਸਮ, ਕਾਹਦੇ ਨਾ ਖਸਮ! ਝੱਟ ਦਾ ਤਾਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ, ਸਮਝੋ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੰਨੀ ਦੇਖ ਲੈ! ਪੰਜ ਭਾਈ ਸੀ ਨੰਜਨ ਸੂੰ ਦੇ ਪਿਓ ਹੋਰੀ। ਵਿਆਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ? ਫਰ ਮੈ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਆਵਦੇ ਖਸਮ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ।........... ਜੇ ਮੈ ਕਮਲੀ ਹੁੰਦੀ ਪੰਜੇ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਭੋਏ ਖੱਖਰ-ਭੱਖਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜ ਘੁੰਮਾਂ? ਹੁਣ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਆਉਂਦੀ ਐ! ਸ਼ੁੱਖ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲੱਗਿਆ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਖੱਬੀ ਖਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਢੁੱਕਿਐ! ਖੇਤ ਟਰੈਕਟਰ ਚੱਲਦੈ, ਘਰ ਸਾਰਾ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੈ!"[46]

ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ ਸੀਤੋ ਲਛਮਣ ਕੋਲ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।

ਸੀਤੋ:

---

[44] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23

[45] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-29

[46] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-29

"(ਦੇਹਲੀ ਲੰਘ ਕੇ) ਮਖਾਂ ਲਾਭੇ ਦਿਆ ਤਾਇਆ? (ਲਛਮਣ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ) ਮਖਾਂ ਜੀ ਬੋਲਦਾ ਨੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਸਤੇ 'ਰੋਟੀ' ਲੈ ਕੇ ਆਈਐਂ!

ਲਛਮਣ:

(ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਯਕੀਨੀ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦਾ) ਹਾਂਅ ਮੈਥ! ਤੂੰ 'ਜਿਤਿਆ' ਮੈਂ 'ਹਾਰੀ' (ਥਾਲ ਅੱਗੇ ਕਰਦੀ ਹੋਈ) ਲੈ ਰੋਟੀ ਖਾਂ!"[47]

ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ

ਹਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ. ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਇਕਾਈ ਆਦਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਗ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਆਰਥਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਦੇ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਵਿੱਚ ਰਛ ਮਿਚ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬਣਾਂ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰੋਕਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਪਰਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਵਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਵਿੱਵ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ।

[47] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-32

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਹ ਹਨ, ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਤੀਂਵੀਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਵ ਰੌਣੀ ਨੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਔਰਤ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਲੱਛੋ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨ ਵਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲੱਛਾ:

ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਸੱਤ ਐ। ਪਰ ਯਾਰ ਮੈ ਡਰਦੈਂ ਕਿਤੇ ਠੱਗੀ ਨਾ ਵੱਜ ਜੇ! ਤੇਰੇ ਆਲ਼ੀ ਆਂਗ ਲਵਾ ਕੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਪੰਡ, ਜੇ ਤਿੱਤਰ ਹੋ-ਗੀ ਤਾਂ ਕੀਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹਾਂਗੇ?[48]

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਪ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਦੌੜ ਨਾ ਜਾਵੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰੌਣੀ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਂਢੀ- ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

"**ਦਾਨੀ**:

ਕੁੜੇਂ ਘਰੇ ਈ ਐ ਸੁਰਜੀਤ ਪੁੱਤ? (ਆਉਂਦੀ ਹੈ)

ਮੀਤੋ:

ਆਹੋ ਬੇਬੇ ਘਰੇਂ ਈ ਐ। ਆ ਜਾ ਲੰਘਿਆਂ (ਪੀੜੀ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ) ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ ਐ ਬੇਬੇ!

ਦਾਨੀ:

ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿ! ਬੁੱਢ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵੇ! ੍ਬ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗੂੰ ਵਧਾਵੇ!

ਸੀਤੋ:

48 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12

ਕਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗੀ? ਕੋਈ ਕੰਮ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ! ਊਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਜਮਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਆਲ਼ੀ ਨੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ!

ਦਾਨੀ:

ਕੁੜੀ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ! ਅਹੁ ਮੇਰੇ ਆਲ਼ਾ ਛੋਟਾ ਪੋਤੈ ਨਾ ਮਿੱਠੂ, ਹੁਣ ਐਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਡ ਕਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅਖੇਂ, ਦਾਲ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀਐਂ ਮੈ ਅਖਿਆਂ, ‘ ਹੋਰ ਤਾਂ ਮੈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਨੀਂ, ਅਵਦੀ ਉਹ ਸੀਤੋ ਦੇ ਜਾ ਅਉਨੀ ਐ।’ ਤੈਂ ਧਰਿਐ ਕੁਸ਼ ਕਿ ਨਈ?

ਸੀਤੋ:

ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਗ ਧਰਿਐ ਜੇ ਪਸੰਦ ਆ-ਜੂ ਤੇਰੇ ਪੋਤੇ ਦੇ।”[49]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਰਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਹੀ ਆਉਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸਤਿ ਦਾਨੀ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਾਨੀ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਂਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਦਾਨੀ:

ਕੁੜੇ ਪੁੱਤ, ਆਪਣੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕਾਹਦੇ ਖਸਮ, ਕਾਹਦੇ ਨਾ ਖਸਮ! ਝੱਟ ਦਾ ਤਾਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ, ਸਮਝੋ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੰਨੀ ਦੇਖ ਲੈ! ਪੰਜ ਭਾਈ ਸੀ ਨੰਜਨ ਸੂੰ ਦੇ ਪਿਓ ਹੋਰੀ। ਵਿਆਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ? ਫਰ ਮੈ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਆਵਦੇ ਖਸਮ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ।............ ਜੇ ਮੈ ਕਮਲੀ ਹੁੰਦੀ ਪੰਜੇ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਭੋਏ ਖੱਖਰ-ਭੱਖਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜ ਘੁੰਮਾਂ? ਹੁਣ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਆਉਂਦੀ ਐ! ਸ਼ੁੱਖ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲੱਗਿਆ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਖੱਬੀ ਖਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਢੁੱਕਿਐ! ਖੇਤ ਟਰੈਕਟਰ ਚੱਲਦੈ, ਘਰ ਸਾਰਾ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੈ!”[50]

ਦਾਨੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਜੋ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਅਕਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਵ ਏਕਾ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਨਹੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਘਰ ਨਹੀ ਰਹੇਗਾ ਜੇ ਅੰਧ ਆ ਗਿਆ ਕੁੱਝ ਨਹੀ ਬਣਨਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਆਂ ਕਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀ ਸਕਦੀ।

[49] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-28

[50] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-29

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਤੇ ਮੰਡੇ ਦਾ ਘਰ ਬਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਮਾਇਆਨਾ ਰਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਜਿਆਦਾ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਇਹ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿਆੜ ਵੀ ਹੋਣ:

ਰਾਮ:

> ਬੇਅਕਲੀ ਨੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਆ? ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਬੈਠੇਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਛੀਂ ਕੀਲੇ! ਕੁੜੀ ਵਿਆਹੁਣ ਆਲ਼ੀਐ, ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਐ। ਕੌਣ ਦਿਊ ਛੇ ਕੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਦੀਆਂ ਧੀਆਂ?[51]

ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਵ ਲੱਛੋ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।

"**ਲੱਛਾ**:

> ਕਿਉਂ ਮੇਰੀ ਤੀਵੀਂ ਥੋਡੇ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢੂ? ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਨੀਂ ਕਰਦਾ ਅਵਦੀ ਕਾੜ੍ਹ ਅੱਗੇ ਵਖਾਉਣ ਨੂੰ?

ਰਾਮ:

> ਮੇਰੇ ਜੁਆਕ ਵੀ ਤਾਂ ਬਾਈ ਤੇਰੇ ਈ ਐ...............

ਲੱਛਾ:

> ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਕਿਵੇਂ ਐ? ਤੇਰੇ ਜੁਆਕ ਤੇਰੀ ਅਣਖ!

ਰਾਮ:

> ਆਪਣੇ ਖੁਨ ਦੇ ਤਾਂ ਨੀ?

ਲੱਛਾ:

[51] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19

ਜਮਾਂ ਦੋ ਨੇ! ਖੁਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਸਮਝੀ ਦਾ ਹੁੰਦੈ, ਥੋਡੇ ਆਂਗੂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨੀਂ।[52]

ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀ ਕਿ ਇੱਕ ਚੁਗਲਖੋਰ ਬੰਦੇ ਦੁਆਂਰਾ ਘਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਪੁਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੱਛਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜ੍ਹਾ ਹੀ ਵਧੀਆਂ ਰਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਰੌਣੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਬਾਕੀ ਘਰਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ਼ ਪੈ ਗਿਆਂ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੀ।

"**ਰਾਮ**:

ਚਾਰਦਾ ਮੈਂ ਨੀ ਬਾਈ, ਚਾਰਦੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਏਧਰ ਦੀਆਂ ਉਧਰ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ' ਚ ਪਾਟਕ ਪਾਉਂਦੇ ਐ![53]

ਲੱਛਾ:

ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਝੂਠ ਨੀ, ਪਰ ਐਇੰ ਸੋਚੀਦੈ ਬਈ ਅੱਧੀ ਤਾਂ, ਤੂੰ ਸਮਝ ਲੈ, ਨੰਘਗੀ, ਅੱਧੀ ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਹੋਰ ਲੰਘਾਲਾਂਗੇ।.........ਨਾਲੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨਾਲ ਫਿੱਕ ਪਊ। ਕਾਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਗ ਤੋਂ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੀਏ?

ਰੌਣੀ:

ਜੱਗ ਦੀ ਕਾਹਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਬਈ ਲਛਮਣ ਸਿਆਂ? ਝੱਗ ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਅਵਦੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਲਈ ਖੜਾ ਸੀ ਬਈ ਹੁਣ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰੂ?.......... ਬਾਕੀ ਆਲ਼ੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਾਈ ਥੋਡਾ ਘਰ ਦਾ ਅਮਲੈ!। ਇਹਦੇ ਚੋਂ ਤਾਂ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਚੰਗਾ ਨੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਹਾਂ ਜੇ ਤੀਵੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਡ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਪਊ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਆਲ਼ਿਆ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਐ ਬਈ ਜੇ ਘਰ-ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਾਊ ਤਾਂ ਤੋਰਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਅਵਦੀ ਧੀ।...............ਊਂ ਯਾਰ, ਮੈ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹਿਨੈ। ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਗੁੱਸਾ ਈ। ਬਈ ਭਰਜਾਈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਤੇਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹੰਦੀਐ, ਫੇਰ ਤੂੰ ਕਾਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾ ਦਾ ਸੱਹਾ-ਕੂੜਾ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ? ਪਹਿਲਾਂ ਊ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਬਗਾਨੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦਾ ਚੌਂਕੀਦਾਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਭ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਮੀ ਜੈਦਾਤ ਆਲੈ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਅਵਦੀ ਕਦਰ ਪਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ- (ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)............ਲੈ ਤੇਰੇ ਆਲ਼ੀ

---

[52] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-22

[53] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-22

ਭਰਜਾਈ ਸੀਤ ਕੌਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈ ਚਲਦੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਵੀ ਖਪਣੀਐ ਅਜੇ। ਤੂੰ ਹੋਰ ਕਰ ਲੈ ਮਨ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ। ਜੇ ਮਨ ਬਣੇ ਤਾਂ ਦੱਸਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ। ਕੋਈ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ।[54]

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੋਹਣਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਹਰੇਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਉਂਨੀ ਹੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕੋਈ ਸੋਹਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਸੀਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਤ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੀਰਤ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਦਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਸੂਰਤ ਆਮ ਜਿੱਹੀ ਹੈ ਉਹ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਉਲ੍ਹਮਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਭੇਜਣਾ ਹੀ ਨਾਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੂੰ ਜਨਮ ਹੀ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਇੰਨੀ ਨਾਮੋਸ਼ੀ ਝੱਲਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ।

"ਲੱਛਾ:

ਊਂ ਰੌਣੀ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਨਸਾਫ ਹੈ- ਈ ਨੀਂ ਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਭਈ ਭਲਿਆ ਮਾਣਸਾ! ਜੇ ਤੈਂ ਬੰਦੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਈ ਬਣਾਉਣੇ ਸੀ ਚਿੱਬ ਖੜਿਬੇ, ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕੁੱਛ ਅਟਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਕੰਨੀਓਂ?

ਰੌਣੀ:

ਕੀਹਦੀ, ਰੱਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ?੍ਰੱਬ ਤਾਂ ਲੱਛਿਆ ਪੱਕਾ ਅਵਦੀ ਨਿੱਕੀ ਦਾ ਕੁਸ਼ ਲਗਦੈ। ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਐ ਅੱਜ ਤੱਕ?

ਲੱਛਾ:

ਚੱਜ ਦੀਆਂ ਬਥੇਰੀਆਂ ਕੀਤੀਐ। ਕਈ ਤਾਂ ਐਸੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਣਾਈਐਂ ਮੇਰੇ ਸਾਲੇ ਦੀਆਂ, ਬਈ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਭੁੱਖ ਲਹਿੰਦੀ ਐ! ਪਰੀਆ ਮਾਤ ਪਾਈਆਂ ਪਈਐ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ।

[54] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14,15

ਰੌਣੀ:

ਲੈ ਫੇਰ ਤੂੰ ਪਰੀਆਂ ਆਲ਼ੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਬਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਤਾਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਨੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਬਣਾਈਐ ਰੱਬ ਨੇ ਆਵਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਲਾ ਲਾ। ਬਾਕੀ ਜੋ ਮਾਤੜ-ਤਮਾਤੜ ਐ, ਉਹ ਬਣਵਾਏ ਐ ਠੇਕੇ ਤੇ। ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਲੱਛਿਆਂ ਠੇਕੇ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਐਂ ਬਾਈ ਠੇਕੇ ਤੇ!

ਲੱਛਾ:

ਹੋਰ ਜਿਵੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਆਹ ਠੇਕੇ ਆਲੀ ਗੱਲ ਈ ਐ ਨਾ। ਨਾ ਚੱਜ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਨਾ ਮੱਥਾ! (ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ) ਉਏ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਮਾਂਹ ਮਾਰ ਤੇ ਸੀ? ਥੋਰ ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੀ ਬੂਥੀ ਬਣਾ ਕੇ?.........ਊਂ ਵਾਢੀ ਵਢੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੋਊ, ਕਿ ਨਹੀਂ?[55]

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕ ਸਿਆਣਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਅਖਾਣਾ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਲੋਕ ਸਿਆਣਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। “ ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ” ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਅਖਾਣਾ ਅਖਵਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਜੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇ:

ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਲੱਲਾ ਨਾ ਭੱਭਾ, ਮੈਂ ਕੰਨਾਂ ਲਾ ਕੇ ਕਾਵਾਂ-ਗੁਟਾਰਾਂ ਤੋਂ ਐਵੇ ਫੂੰਗਾਂ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਫਿਰਾਂ?

‘ਕਣਕ ਖੇਤ, ਕੁੜੀ ਪੇਟ’ ਆ ਜਮਾਈ ਮੁੰਡੇ ਖਾ’

ਹਿੱਕ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲੂ

“ ਜੀਹਦੀ ਲਹਿ ਗੀ ਲੋਈ, ਉਹਦਾ ਕੀ ਕਰੂਗਾ ਕੋਈ।”

ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀਏ ਧੀਏ। ਨਗੌਰੀ ਬਾਪ

‘ਜੱਟ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸਾਲੇ, ਵਿੱਚ ਘਾਲੇ-ਮਾਲੇ’

‘ਦਾੜੀ ਦਾ ਵਾਲ ਵਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਪੱਟ ਕੇ’

ਲੰਕਾ ਫੂਕ ਦੂੰ ਲੰਕਾ

[55] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-9,10

'ਜੇ ਰਾੜਵੇ ਦਾ ਘਿਓ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਡੁੱਲ ਜੇ ਮੇਰੀਏ ਧੀਏ, ਤਾਂ ਡੁਲਿਆ ਨਾ ਜਾਣੀਏ।[56]'

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇ ਉਹ ਲੋਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਕਿਵੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚਲੇ ਪਾਤਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਮ, ਸੀਤੋ, ਲੱਛਾ, ਰਾਮ ਸੀਤੋ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਬੱਚੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਾਮ:

" ਮੇਰੇ ਜੁਆਕ ਵੀ ਤਾਂ ਬਾਈ ਤੇਰੇ ਈ ਐ"[57]

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੋਹ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕਹਿਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੰਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਵ ਤਾਏ ਚਾਚੇ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸਦਾ ਉੰਨਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲ਼ੇ ਲੋਕ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਨਸ਼ਾ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਵਾਈ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਦਾਨੀ ਸੀਤੋ ਕੋਲੋ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੀਤੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀ ਬੀਬੋ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਆਲ਼ਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਈ ਗਿਐ ਚੌਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਕਪਾਹ ਜਾਵੈਂ।ਲਛਮਣ ਸਿਉਂ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਅੱਜਕੱਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

"**ਸੀਤੋ**:

ਛੋਟਾ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ।' ਮੈਂ ਫੀਮ ਦਾ ਭੋਰਾ ਦੇ ਤਾ ਸੀ ਬਈ ਬਿੰਦ ਕੰਮ ਕਰ ਲੂੰ।

[56] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-30

[57] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-22

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾ ਆਪਣੇ ਛੋਟਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਮੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਫੀਮ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਜਵਾਕ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲਏ।

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਛਾ, ਸੀਤੋ ਅਤੇ ਰਾਮ ਜਦੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਕੇਤਕ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇ:

ਲੱਛਾ:

ਜਨਕਪੁਰੀਏ ਗਿਆਨੀ ਜਨਕ ਸਿਉਂ ਦੀ ਧੀ ਐ। ਇਹ ਪਟਿਆਲੇ ਆਲ਼ੀ ਰਾਣੀ ! ਜਨਕ ਸੂੰ ਨੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪੁੰਨ ਦੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਰੁਪਈਆਂ ਲਈ ਝੋਲੀ ਕਿਉਂ ਅੱਡੀ ਖੜਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਜਨਕ ਸੂੰ।

ਲੱਛਾ:

ਲੈ ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀ ਧੀਏ! ਖੁੱਤਾ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਘਰ ਚ! ਕਹਿ ਦੀ ਨਾਲੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਹਦੇ ਤੂੰ ਲੜ ਲਾਈ ਐ ਤੇਰੇ ਨਗੌਰੀ ਬਾਪ ਨੇ! ਮੈਂ ਵੀ ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੁੱਤੀ-ਚੀਕੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਇਆਂ ਪਿਐ!

ਸੀਤੋ:

ਮਖਾਂ ਤੂੰ ਪੈਰ ਤਾਂ ਪਵਾ ਕੇ ਵਖਾਈ ਘਰ 'ਚ ਭਾਈਆਂ-ਪਿੱਟੀ ਸੂਫਨਕਾ ਦਾ, ਜਿਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਨਿੱਤ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਨੈ। ਸਣੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾ ਚੱਬ ਜਾ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੀ ਰੰਨ ਨੂੰ।

ਲੱਛਾ:

ਪਾਸਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਫੇਰ। ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗੀ ਇੱਕ ਪਾਸਾ। ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ ਸੁਣ ਲੋ ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀ-ਆਦਮੀ ! ਤੜਕੇ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਵੰਡ ਦਿਓ ਜ਼ਮੀਨ, ਅੱਧਾ ਵੰਡ ਦਿਓ ਘਰ! ਨਈਂ ਤਾਂ ਲੰਕਾ ਫੂਕ-ਦੂੰ-ਲੰਕਾ।"[58]

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਧੂ ਪਿੰਡ ਗੀਤ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਖ ਦਾਨ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

---

[58] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-24

"ਲਛਮਣ ਜੇਡ ਨਾ ਜਤੀ ਕੋਈ

ਤੇ ਰਾਮ ਜੇਡ ਨਾ ਭਰਾਤਾ

ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੇਡ ਨਾ ਭਗਤ ਕੋਈ

ਜੀਹਨੇ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪਛਾਤਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਨ ਕਰੇ

ਰੱਬ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਨ।"[59]

ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਿਆ, ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਲਛਮਣ , ਰਾਮ, ਤੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਿੱਚੋਂ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਾਖੂਬੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਬਾਓ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੀਤੋ ਇਸਦੀ ਵਧੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਜੋ ਇੰਨੀ ਭੋਲ਼ੀ-ਭਾਲ਼ੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਂਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ , ਪਤੀ ਤੇ ਜੇਠ ਹਨ। ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਮੰਗਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੋਲੇ ਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ 5 ਪਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭੋਲ਼ੀ ਭਾਲ਼ੀ ਛਪੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਸੀਤੋ: ਬਾਬਾ ਜੀ।

ਸਾਧੂ: ਕਹੋ ਮਾਤਾ।

ਸੀਤੋ: ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਸੱਚਮੁੱਚ 5 ਪਤੀ ਸੀ?

ਸਾਧੂ: ਹਾਂ, ਮਾਤਾ ਪੰਜ ਹੀ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਹਲਾ ਨਿਆਰੀ ਹੈ ਮਾਤਾ!

ਸੀਤੋ:ਬਾਬਾ ਜੀ, ਇੱਕ ਸ਼ੰਕਾਂ ਹੈ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਦੂਰ ਕਰੋ।

---

[59] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25

ਸਾਧੂ: ਕਹੋ ਮਾਤਾ! ਸ਼ੰਕਾ ਆਤਮਾ ਅਰ ਸਰੀਰ ਦੋਹਾਂ ਕੋ ਕਸ਼ਟ ਮੇਂ ਡਾਲਤਾ ਹੈ।

ਸੀਤੋ: ਜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪਤੀ ਹੋਣ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਹਲਾ ਈ ਹੋਵੇਗੀ?

ਸਾਧੂ: ਤੁਮ ਕੈਸੀ ਬਾਤਾਂ ਕਰਤੀ ਹੈ ਮਾਤਾ? ਅੁਹ ਸਤਜੁਗ ਕੀ ਬਾਤਾਂ ਨੇ, ਅਬ ਕਲਯੁੱਗ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ!......... ਖੈਰ ਪਾਓ ਮਾਤਾ, ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।"[60]

ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਰੋਪਤੀ ਪੰਜ ਪਤੀਆਂ ਦਾਂ ਇਕੱਲੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪਾਡਵਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਤਰਵ ਸਮਾਜ ਭਾਵ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਿਹਾ ਬੋਲ ਪੁਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਮਨ ਲਿਆ, ਪਰ ਦਰੋਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਨੇ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਦਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਹੈ, ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ ਹੁਣ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿ1ਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਔਰਤ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਿਸ ਔਰਤ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਰੋਪਤੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਹਿਲਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਮ ਔਰਤ ਹੈ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸੀਤੋ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਛਮਣ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੁਰੀ ਨਿਗ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਰਮਾਨ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਫਲ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ ਹੈ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੀਤੋ ਜਾਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲਛਮਣ ਅੱਗੇ ਝੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ।

ਸੀਤੋ:

> ਘਾਲ਼ਿਆ-ਮਾਲ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ! ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਮੈ ਤੈਨੂੰ ਜਮਾਂ ਸਾਫ ਸਾਫ ਦੱਸ ਦਿੱਨੀ ਐ, ਮੈ ਇਸ ਜੱਟ ਨੂੰ ਆਵਦੇ ਮੰਜੇ ਦੀ ਬਾਹੀ ਤੇ ਨੀ ਬੈਠਣ ਦੇਣਾ! ਸਮਝਿਆਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ?[61]

---

[60] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26

ਸੀਤੋ:

ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਦਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਵਦੀ ਦੇਹ ਨੀ ਜੂਠੀ ਕਰਨੀ।[62]

ਸੀਤੋ:

ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ ਐ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੰਚਨ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦਾਗ ਲਾ ਲਵਾਂ? ਮੈ ਕਿਉਂ ਗਰਕੀ ਹੋਈ![63]

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤੋ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਦੀ ਪੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਛਮਣ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਝੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਾਨੀ ਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾਂ ਕਰਕੇ ਘਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਆਇਰਥਿਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਦਾਨੀ:

ਕੁੜੇ ਪੁੱਤ, ਆਪਣੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕਾਹਦੇ ਖਸਮ, ਕਾਹਦੇ ਨਾ ਖਸਮ! ਝੱਟ ਦਾ ਤਾਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ, ਸਮਝੋ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੰਨੀ ਦੇਖ ਲੈ! ਪੰਜ ਭਾਈ ਸੀ ਨੰਜਨ ਸੂੰ ਦੇ ਪਿਓ ਹੋਰੀ। ਵਿਆਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ? ਫਰ ਮੈ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਆਵਦੇ ਖਸਮ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ।.......... ਜੇ ਮੈ ਕਮਲੀ ਹੁੰਦੀ ਪੰਜੇ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਭੋਏ ਖੱਖਰ-ਭੱਖਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜ ਘੁੰਮਾਂ? ਹੁਣ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਆਉਂਦੀ ਐ! ਸ਼ੁੱਖ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲੱਗਿਆ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਖੱਬੀ ਖਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਢੁੱਕਿਐ! ਖੇਤ ਟਰੈਕਟਰ ਚੱਲਦੈ, ਘਰ ਸਾਰਾ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੈ!"[64]

ਰਾਮ:

---

[61] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18

[62] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19

[63] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20

[64] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-29

ਬੇਅਕਲੀ ਨੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਅ? ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਬੈਠੇਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਛੀਂ ਕੀਲੇ! ਕੁੜੀ ਵਿਆਹੁਣ ਆਲ਼ੀਐ, ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਐ। ਕੌਣ ਦਿਊ ਛੇ ਕੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਦੀਆਂ ਧੀਆਂ?[65]

ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸੀਤੋ ਕਾਫੀਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ ਚਾਹੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੱਛਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਲੈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਵੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

"**ਦਾਨੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼**:

ਗਿਆ ਵਕਤ ਹੱਥ ਨੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਅੱਧ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਖੇਡ ਖਿਲਰ ਜੂ!

ਰਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਬੈਠੇਗੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਛੀਂ ਕੀਲੇ!

ਲਛਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ ਸੋਣ ਲਓ ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ! ਤੜਕੇ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਵੰਡ ਦਿਓ ਜ਼ਮੀਨ, ਅੱਧ ਵੰਡ ਦਿਓ ਘਰ! ਨਈ ਤਾਂ ਲੰਕਾਂ ਫੂਕ ਦੂੰ ਲੰਕਾਂ।

ਰਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਲਛਮਣ ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਲੱਗਿਐ ਉਹ ਰਾਹ ਤੋਂ ਤੂੰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮੋੜ ਸਕਦੀ ਐ! ਜੇ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਗਏ-ਗੁਜਰੇ ਘਰ ਦੀ ਲਿਆ ਕੇ ਤੇਰੀ ਬਰੋਬਰ ਦੀ ਸ਼ਰੀਕਣ ਬਣਾ ਕੇ ਬਠਾ ਤੀ ਤਾਂ ਈ ਔਖਾ ਹੋ ਜੂ।

ਲਛਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਮਖਾਂ ਜਮਾਂ ਹਿੱਕ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲੂ ਹਿੱਕ ਤੇ ! ਸਾਰਾ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇਖੂ ਕੀ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਐ!

[65] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-19

ਸੀਤੋ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਪਰ ਮੇਰਾ ਧਰਮ

ਰਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗਧੀ-ਗੇੜ ਚ ਕਿਉਂ ਪੈਨੀ ਐ ਸੀਤ ਕੁਰੇ?ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ।

ਦਾਨੀ ਦੀ ਆਵਾਜ:

ਜੇ ਗੜਵੇ ਦਾ ਘਿਓ ਮੇਰੀਏ ਧੀਏ ਥਾਲੀ ਚ ਡੁੱਲੇ ਤਾਂ ਡੁਲਿਆ ਨਾ ਜਾਣੀਏ"![66]

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸੀਤੋ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।ਉਹ ਥੋੜਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੰਜੇ ਉੱਪਰ ਪਏ ਲਛਮਣ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ਮੀਰ ਉਸਨੂੰ ਰੋਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।। ਪਿੱਛੋਂ ਗੀਤ ਦੀ ਹੇਕ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ:

ਤੇਰੀ ਅਗਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਮਾਂ ਸੀਤਾ

ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮਾਜ ਕਰਦਾ।

ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸਦੀ,

ਜੀਹਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖੀ, ਉਹੀ ਪਾੜ ਪੜਦਾ।[67]

ਅਖੀਰ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਅੱਗੇ ਝੁੱਕ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨਾ ਚਾਹੁੰਹਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

"ਸੀਤੋ:

(ਦੇਹਲੀ ਲੰਘ ਕੇ) ਮਖਾਂ ਲਾਭੇ ਦਿਆ ਤਾਇਆ? ਮਖਾਂ ਜੀ ਬੋਲਣਾ ਨੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਸ ਤੇ 'ਰੋਟੀ' ਲੈ ਕੇ ਆਇਐ।

---

66 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-30,31

67 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-32

ਲਛਮਣ:

ਸੀ...........ਤੋ...........ਤੂੰ? ਮੇ..............ਰੇ..............ਲਈ 'ਰੋਟੀ'

ਸੀਤੋ:

ਹਾਂਅ ਮੈ! 'ਤੂੰ ਜਿਤਿਆ ਮੈ ਹਾਰੀ' ਲੈ ਰੋਟੀ ਖਾ![68]

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਮਲੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈਮਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

' ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚਲਾ ਲਛਮਣ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਸੀਤੋ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੀਤੋ ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਆਤਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ ਨਾਲ ਰਾਮ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਿੱਕ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਛਮਣ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਦਾ ਘਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਸ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਘਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ , ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਇਨਾਮ ਕੀ ਮਿਲਿਆਂ। ਜੇਕਰ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਫਲ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਹੁਣ ਮੈ ਆਪਣੀ ਕਦਰ ਪੁਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਵਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲਾਗਾਂ। ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਇੰਝ ਨਾ ਕਰ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਹੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਲੱਛੋ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੁੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਂਵਾਂਗਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਾਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਠ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨੀਚੇ ਗਿਰਦੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਦਿੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਗੂੜਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੁਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਪ ਰਾਮ ਹੀ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਓਪਣੇ ਜੇਠ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਤ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਛਨਣ ਖੁਸ਼ ਰਹੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਮੀਨ ਦੀ ਅੱਧੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

[68] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-32

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੇ ਪਤੀ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਜਦਕਿ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਰਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਲਛਮਣ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਪਾਕ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਛਮਣ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਪੂਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਟਾਸ, ਖਿੱਚ ਭਾਵ, ਸੁਆਰਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਵੰਡੇ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਰਹੀ ਜਮੀਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨਾਂ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਨ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਜਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦਾ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਆਪਣਾਪਨ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਿਛਾਂਹ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਧੁਰ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਈ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਫਿੱਕ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਨਾ ਲੱਗ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੱਛੋ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਏਗੀ। ਤੜਕੇ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡ ਲੈਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਵੀ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੇਕ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ:

"ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰੱਬਾ,

ਜੋ ਸੰਗ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬੱਝੇ।

ਬੰਦੇ ਚੋਂ ਬੰਦਾ ਨਾ ਦੀਹਦਾ

ਬੰਦਾ ਖੇਡ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੱਗੇ।[69]

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਚਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਦਰਾਂ- ਕੀਮਤਾਂ, ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ, ਪਿਆਰ, ਇੱਜ਼ਤ, ਮਾਣ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵ

[69] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-24

"ਲਛਮਣ ਜੇਡ ਨਾ ਜਤੀ ਕੋਈ

ਤੇ ਰਾਮ ਜੇਡ ਨਾ ਭਰਾਤਾ

ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੇਡ ਨਾ ਭਗਤ ਕੋਈ

ਜੀਹਨੇ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪਛਾਤਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਨ ਕਰੇ

ਰੱਬ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਨ.........।"[70]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ 'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹਾਰੀਂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਉੱਪਰ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ

ਸ਼ਾਰ-ਅੰਸ਼

'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਨਾਟਕ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਕੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਰਤਿਕਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

[70] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਾਮ ਮੀਤੋ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਛੋ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਿਆਂ ਕਰ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਮੀਨ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਉ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਤੇਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਛਮਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਵੇਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ। ਜਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਵਧੀਆਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਗੁਆਂਢੀ, ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਫੀਮ ਜਿੱਹਾ ਨਸ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੌ ਜਾਵੇ ਆਪ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੁਗਲਖੋਰ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕਾ ਦਾ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇ ਹੋਣੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਛੋ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਲਛਮਣ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਤਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ਼ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਰਾਮ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਿਆਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਔਰਤ ਲੈ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਲਛਮਣ ਜਿੱਥੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਤਰ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਮਤਲਬੀ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ- ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਰੌਣੀ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਇਵੇਂ ਦਾ ਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਿਰਸਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਖ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਧੀਆ ਨਾ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾਂ ਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਚਿਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣਾ ਦਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਮੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੈ ਜੰਮਿਆ ਪਲ਼ਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕੀ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਪਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਉਂ ਲਏ ਹਨ, ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ?

ਉੱਤਰ: ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਮੈਂ ਆਪ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੱਸ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੱਟਕ ਕਦੋਂ ਲੱਗੀ ਤੇ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆਂ?

ਉੱਤਰ: ਨਾਟਕ ਪੜਦੇ ਪੜਦੇ ਨੇ ਹੀ ਮੈਂ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਵਿਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਹੀ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ?

ਉੱਤਰ: ਅੱਜਕੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਹਰੇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਭਾਰੂ ਹੈ ਸਭ ਉੱਤੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2012
2. ਸੀਮਾ(ਸੰਪਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡਗਿੜ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2016
3. ਕਸੇਲ,ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ,ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,ਐਡੀਸ਼ਨ 2015
4. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ : ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2015
5. ਫੁੱਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ,ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,ਪਟਿਆਲਾ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2011
6. ਔਲਖ,ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2014

7.ਵਰਮਾ,ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ,ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ,2005

8.ਵਰਮਾ,ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ,ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ,ਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,ਦਿੱਲੀ,2003